क्षयेऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम् ॥”)
रौप्यम्। हरितालम्। इति हेमचन्द्रः ॥ खलः।
इति मेदिनी ॥

खर्ज्जूरः, पुं स्त्री, (खर्ज्ज मार्ज्जने + “खर्ज्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ।” उणां ४। ९०। इति ऊरः।) खर्ज्जूरीवृक्षः। खेजुर गाछ इति भाषा ॥ अस्य मस्तिष्कगुणाः। स्वादुत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। मूत्रातङ्करोगनाशित्वम्। बलप्राणशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥
(“खर्ज्जूरश्च विषं हन्ति तदा वै नात्र संशयः।” इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे विषाधिकारे ॥)
वृश्चिकः। इति मेदिनी ॥

खर्ज्जूरिका, स्त्री, (खर्ज्जूर + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ततः संज्ञायां कन् टाप् च ततो ह्रस्वः।) मिष्टान्नविशेषः। इति पाकराजेश्वरः। मिटा गजा इति भाषा ॥

खर्ज्जूरी, स्त्री, (खर्ज्जूर + गौरादित्वात् ङीष्।) वनखर्ज्जूरः। इत्यमरः। २। ४। १७० ॥ खर्ज्जूरवृक्षः। खेजरगाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खरस्कन्धा २ दुष्प्रधर्षा ३ दुरारुहा ४ निश्रेणी ५ कषायी ६ यवनेष्टा ७ हरप्रिया ८। अस्या गुणाः। कषायत्वम्। पक्वे गौल्यत्वम्। कषायिकत्वम्। पित्तक्रमिनाशित्वम्। बृंहणत्वम्। कफशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः।
“भूमिखर्ज्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मृदुच्छदा।
तथा स्कन्धफला काककर्कटी स्वादुमस्तका ॥ * ॥
पिण्डखर्ज्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत्।
खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा पराद्वीपादिहागता ॥
जायन्ते पश्चिमे देशे सा च्छोहारेति कीर्त्त्यते।
खर्ज्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु।
तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदम् ॥
कोष्ठमारुतकृद्बल्यं वाह्यवातकफापहम्।
ज्वराभिघातक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारकम् ॥
मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत्।
महतीभ्यां गुणैरल्पा स्वल्पा खर्ज्जूरिका स्मृता ॥ * ॥
खर्ज्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत्।
वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥ * ॥
सुनेपाली तु मृदुला बलिहीनफला च सा।
सुनेपाली श्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छास्रपित्तहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

खर्द्द, दशने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) दशनं दन्तकरणकक्रिया। खर्द्दति मूलकं लोकः। केचित्तु दन्दशूके इति पठित्वा दन्दशूकः दन्दशूककर्त्तृकक्रियेत्याहुः। इति दुर्गादासः ॥

खर्परः, पुं, (कर्परः। पृषोदरात् खत्वम्।) तस्करः। धूर्त्तः। भिक्षापात्रम्। कपालम्। इति मेदिनी ॥ छत्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खर्परी, स्त्री क्ली, (खर्परं उपधातुभेदकारकत्वेनास्त्यस्या इति अच् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) कर्परीतुत्थम्। इत्यमरटीका ॥

खर्परीतुत्थं, क्ली, (खर्पर्य्येव तुत्थं खर्परीरूपं तदाख्यं तुत्थं वा।) तुत्थविशेषः। तत्पर्य्यायः। खर्परीरसकम् २ चक्षुष्यम् ३ अमृतोत्पन्नम् ४ तुत्थम् ५ खर्परिका ६। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। रसायनत्वम्। त्वग्दोषशमनत्वम्। दीप्यत्वम्। बलपुष्टिप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्ब्ब, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) खर्ब्बति। इति दुर्गादासः ॥

खर्ब्ब, क्ली, (खर्ब्ब + अच्।) संख्याविशेषः। इति मेदिनी ॥ तत्तु दशाब्जसंख्या। इति लीलावती ॥ दशवृन्दसंख्या। १०,०००,०००,००० । इति स्मृतिः ॥ (सहस्रमहापद्मसंख्या। इति गोः रामायणम्। यथा, तत्रैव। ६। ४। ५६-५९।
“शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः।
शतं कोटिसहस्राणां शङ्ख इत्यभिधीयते ॥
शतं शङ्खसहस्राणां वृन्दमाहुर्मनीषिणः।
शतं वृन्दसहस्राणां महावृन्दमिति स्मृतम् ॥
महावृन्दसहस्राणां शतं पद्मं परिश्रुतम्।
शतं पद्मसहस्राणां महापद्मं विभाव्यते ॥
महापद्मसहस्राणां तथा खर्ब्बमिहोच्यते ॥”)

खर्ब्बः, पुं, (खर्ब्ब + अच्।) कुवेरस्य निधिविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ दशवृन्दसंख्या। इति स्मृतिः ॥ कुब्जकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। (वामनः। इत्यमरः। २। ६। ४६ ॥ स्त्री। गायत्रीस्वरूपा भगवती। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ३८।
“खड्गखेटकरा खर्ब्बा खेचरी खगवाहना ॥”)

ख(र्व्व)र्ब्बः, त्रि, (खर्ब्ब + अच्।) क्षुद्रः। खाटो छोट इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। न्यङ् २ नीचः ३ वामनः ४ ह्रस्वः ५। इत्यमरः। ३। १। ७० ॥ निखर्व्वः ६ खट्टतः ७ खर्व्वशाखः ८। इति हेमचन्द्रः ॥ अनुच्चः ९ अनायतः १०। इति जटाधरः ॥

खर्ब्बशाखः, त्रि, (खर्ब्बा शाखा हस्तपदाद्यवयवाः यस्य।) वामनः। खर्व्वः। इति हेमचन्द्रः ॥

खर्म्मः, पुं, (खुर + बाहुलकात् मक् पृषोदरात् उकारस्य लोपः।) पौरुषम्। कोषजांशुकम्। पट्टवस्त्रम्। इति मेदिनी ॥

खर्व्व, गर्व्वे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) अन्तःस्थवकारान्तोऽयम् ॥ खर्व्वति। इति दुर्गादासः ॥

खर्व्वः, त्रि, (खर्व्व + अच्।) ह्रस्वः। वर्ग्यवकारान्तखर्ब्बशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

खर्व्वटः, पुं क्ली, (खर्व्व् + अटन्) चतुःशतग्राममध्यस्थलम्। इति भूरिप्रयोगः ॥ पर्व्वतप्रान्तग्रामः। इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

खर्व्वुरा, स्त्री, (खर्व्व् + उरच् टाप् च।) तरदीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्व्वूजं, क्ली, (खर्व्वू + जन् + डः।) षड्भुजा। इति भावप्रकाशः ॥ खरबुजा इति भाषा ॥ (अस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,—
“दशाङ्गुलन्तु खर्व्वूजं कथ्यते तद्गुणा अथ।
खर्व्वूजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु ॥
स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यम्पित्तानिलापहम्।
तेषु यच्चाम्लमधुरं सक्षारञ्च रसाद्भवेत् ॥
रक्तपित्तकरन्तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरम्परम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

खल, क्षलजार्थे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) क्षलजार्थश्चालचयौ। चालश्चेह स्खलनम्। खलति खलो धर्म्मात्। इति दुर्गादासः ॥

खलं, क्ली, (खल् + अच्।) भूः। स्थानम्। कल्कः। इति मेदिनी। खलाधानम्। इति हेमचन्द्रः ॥ धान्यमाड़िवार खामार इति भाषा ॥ (यथा, मनुः। ११। १७।
“खलात् क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाऽप्युपलभ्यते ॥”)

खलः, पुं, (खल् + अच्) सूर्य्यः। इति भूरिप्रयोगः ॥ तमालवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ धत्तूरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रवाहिकारोगे भेषजादिविहितपथ्यविशेषः। यथा, चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये वाभटेनोक्तम्।
“कल्को विल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः।
दध्नः सरोऽम्लः सस्नेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ॥”)

खलः, त्रि, नीचः। अधमः। इति मेदिनी ॥ क्रूरः। (यथा, मृच्छकटिकायां १ मे अङ्के।
“खलस्वभावं भवितव्यतां तथा
चकार सर्व्वं किल शूद्रको नृपः ॥”)
तत्पर्य्यायः। दुर्जनः २ पिशुनः ३। इत्यमरः। ३। १। ४७ ॥ दुर्व्विधः ४ विश्वकद्रुः ५ नृशंसः ६ घातुकः ७ क्रूरः ८ पापः ९। इति जटाधरः ॥

खलतिः, पुं, (स्खलन्ति केशा अस्मात्। स्खल सञ्चलने + “खलतिः।” उणां ३। ११२। इति निपातनात् साधुः।) इन्द्रलुप्तरोगयुक्तः। टाकपड़ा माथा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खल्वाटः २ ऐन्द्रलुप्तिकः ३ शिपिविष्टः ४ वभ्रुरथः ५। इति हेमचन्द्रः ॥ खल्लीटः ६। इति त्रिकाण्डशेषः। खल्लिटः ७। इति शब्दरत्नावली ॥
(“रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ॥
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः।
रोमकूपान् रुणद्ध्यस्य तेनान्येषामसम्भवः ॥
तदिन्द्रलुप्तं रूढ्याञ्च प्राहुश्चाचेति चापरे।
खलतेरपि जन्मैवं सदनं तत्र तु क्रमात् ॥”
इति वाभट्टे उत्तरस्थाने त्रयोविंशेऽध्याये ॥)

खलपूः, त्रि, (खलं भूमिं पुनाति परिष्कृतं करोतीति। खल + पू + क्विप्।) मार्ज्जनकारी। झाड़ुकष फरास इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। बहुकरः २। इत्यमरः। ३। १। १७ ॥

खलमूर्त्तिः, पुं, (खल इव अनिष्टकारकत्वात् उग्रा मूर्त्तिरस्य।) पारदः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ पारा इति भाषा ॥